

מבוא כללי לענף המבואות והכללים

שמואל הרץ

הספרות התורנית מתחלקת למספר ענפים: עיון, פירושים, חידושים, תשובות ופסקים. לצידם ישנו ענף חשוב המכונה 'ענף המבואות והכללים'.

חשיבות תורת הכללים

כותב רבי יצחק קנפנטון, מראשוני מחברי ספרי הכללים, בספרו 'דרכי הגמרא':

לעולם בכל ספרי מפרש או מחבר אשר תעיין בו, הוי משתדל לדעת תחילה דרכי המפרש ההוא שמוליך בדבריו, ואחר כך הוי מעיין בו.

חשיבות ענף הכללים היא בכך שהוא מנחה את הפוסק כיצד עליו לפסוק במקום בו התלמוד לא הכריע את ההלכה באופן ברור או כאשר ישנה מחלוקת בין הפוסקים ועליו להכריע ביניהם.

ספרות ענפה זו אנו מוצאים לאורך כל שנות הספרות היהודית מאז תקופת הגאונים (יש הסוברים כבר מתקופת הסבוראים¹) ועד ימינו אנו. רבים וחשובים ממחברי ספרינו עסקו לא מעט בענף זה, וכן הדגישו את חשיבותו. נביא לכך מספר דוגמאות:

1 הקדמה ל'אות יעקב' על הספר 'יחי ראובן', עמ' יד, טוען שסדר תנאים ואמוראים נכתב כבר בתקופת הסבוראים.

א. בעל מחבר היד מלאכי' כותב: "וכמה רבנים אחרים הוציאו זמנם בחבורי הכללים, שאין לך מקצוע בתורה גדול מהם".

ב. וכך כותב הרב אברהם יצחק הכהן קוק בהסכמתו לספר 'המדות שהתורה נדרשת בהן' לרב משה אוסטרובסקי:

החובה הקדושה, לבוא לעזרת צעירי דורנו, לסלול לפניהם את הדרכים על ידי מסלות ישרות בדרכי התורה... ומאד ערגה נפשי שעבודת הסדור והברור של יסודי התורה, ומפתחות מנעליה, מבואיה וכלליה, תעשה על ידי תלמידי חכמים נאמנים... באופן שהספרים אשר יתחברו בסוגים האלה, שהם מסוגננים בסגנונה של חכמת ישראל, בדורנו, אבל בעקרום הם הם גופי תורה, וכמה הלכתא גברוותא למסבר קראי וסוגיות. איכא למגמר מינייהו, יהיו נקבעים, ללמודים של שעות הגונות אצל התלמידים שוקדי דלתות תוה"ק, לישר את שכלם, ולהרגילם בידיעות כלליות, והשקפות זכות ומקיפות בעקרי תורה ויסודי ההלכות.

הרב קוק (אגרות, תרצג, כרך ב, רצז) גם מעיד על חיבתו הגדולה לספרות הכללים, באגרת ששלח לבנו:

ידעת תשוקתי להיות רגיל בספרי הכללים, כהכריתות, גופי הלכות, והאחרונים, ש"ש, ארעא דרבנן, יד מלאכי וכיו"ב. הם אינם קשים לקנין ומועילים בהכללתם, וכבר העיר על זה בשל"ה.

על כך שצריך ללמוד את הכללים לפני הלימוד עצמו אנו לומדים מדברי רבי יצחק קנפנטון, שכבר הבאנו לעיל: "לעולם בכל ספרי מפרש או מחבר אשר תעיין בו, הוי משתדל לדעת תחילה דרכי המפרש ההוא שמולך בדבריו, ואחר כך הוי מעיין בו".

ג. אך ההוכחה החשובה ביותר לחשיבות ספרות זו, מוכחת מכך שגדולי הפוסקים והמחברים של כל הדורות עסקו רבות בענף זה, כרבי סעדיה גאון, הרמב"ם,² בעלי התוספות, הרז"ה, רבי יוסף קארו ועוד ועוד, עד ימינו אנו, כראשון לציון הרב יצחק יוסף ('עין יצחק').

העסק בספרי כללים בימינו

לצערנו בדורות האחרונים ענף זה נשאר נידח בעולם הלימוד היהודי ומעטים מאוד העוסקים בו. הרב יעקב חיים סופר (נינו של ה'כף החיים', וראש ישיבת כף החיים)³ מכנה את ענף זה 'מת מצווה' ולכן טוען שעלינו לעסוק יותר בחכמה זו, כדברי רבי יהודה החסיד:

אהוב לך את המצוה הדומה למת מצוה שאין לה עוסקים, כגון שתראה מצוה בזויה או תורה שאין לה עוסקים... אתה תלמדם ותקבל שכר גדול כנגד כולם.⁴

כך כותב גם הרב אוסטרובסקי בהקדמה לספרו הנ"ל:

הראשונים אמנם עסקו בענינים אלה, אבל לצערנו, דוקא בזמננו, שאנו זקוקים לחפש דרכים בלמוד התלמוד, הוזנחה לגמרי העבודה הגדולה הזאת. אין גדולי התורה עוסקים היום בכללי התלמוד והמדות.

2 אשר חיבר ספר על כללי התלמוד בשם 'סדר עולם' שאינו מצוי לפנינו, כמו שכתב החיד"א ב'שם הגדולים'.

3 הקדמה ל'אות יעקב' על ספר 'יחי ראובן', עמ' יז.

4 ספר חסידים סימן רסא, עמ' 84.

רבי יחיאל יעקב וינברג (שרידי אש, ד, עמ' רכב - רכה) כותב על חקר המשנה כך:

בכל הספרות הזאת, הרחבה מני ים, אנו מוצאים הערות מחכימות עם רמזים מאלפים, שכולן מעידות עד כמה השכילו רבותינו הגדולים לרדת לעומק השאלות על סידור המשנה תכניתה ובנינה התרקמותה השתלשלותה וחתימתה... לצערנו נעשו ספרים אלה יקרי המציאות ואינם מצויים ביד כל לומד ומעיין. יש לכנס פזורות אלה ולסדרן סידור שיטתי, נוח ומתאים לטעם דורנו.

ניתן לראות שהלימוד בספרים אלו היה נפוץ פעם אך בדורות האחרונים פחת. כך כתב בהקדמת העורך⁵ להוצאה החדשה של הספר 'הליכות אלי' לרבי שלמה אלגאזי, אשר מסיים את הקדמתו בלשון הזו: "תקוותנו שספר 'הליכות אלי' יחזור לתפוס את מקומו הראוי לו כספר עזר ללומד, אשר תועלתו עצומה, כפי שיעד זאת מחברו".

צריך להבין מפני מה מקצוע חשוב זה נזנח כל כך בדורות האחרונים. ניתן היה לחשוב שלכללים אלו יש גבול ומספר, ועל כן אין עוד מה להוסיף ולחדש בנידון. אך את סברה זו כבר דחה הרב ישעיה הלוי הורביץ (השל"ה, כללי התלמוד, יג) כלל לשונות סוגיות): "כלל לשונות הסוגיות - זה הכלל - חדל לספור, כי אין מספר, כי ים התלמוד עמוק מני ים" וכך הוא כותב (כללי התלמוד (א) כלל מדות) על המידות שהתורה נדרשת בהם: "כלל המדות- ארוכה מארץ מדה".

וכן אנו רואים את כמות הספרים העצומה שנכתבה בענף הכללים, קונטרס הכללים מונה מעל 200 חיבורי כללים שנכתבו במרוצת הדורות, ואי אפשר לומר שנכתבו כל כך הרבה ספרים כאשר אין מה להוסיף ולחדש. אם כן אין זו סיבת הזנחת לימוד זה.

הצעת תשובה

כתשובה לשאלה זו אנו יכולים לומר שעולם הלימוד פסק כדעת רבי חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א), אשר על אף עיסוקו הנרחב בחכמת הכללים,⁶ טען שענף זה איננו צריך להיות עיקר עיסוקם של הלומדים. ועל העובדה שהרבה מגדולי העולם של כל הדורות כתבו חיבורי כללים הוא כותב (עין זוכר ל, יד):

הגאונים ז"ל דעסקי רובי גדולי חיבוריהם פוטרו והיה בעיניהם הכללים כפרפראות וחילוק קליות ומסתפקים במועט מן הבא בידם מאשר ולא כל אשר וזה בעיני קשט אמרי אמת.

החיד"א סבר שעל אף שהרבה מהחכמים כתבו ספרים וחיברו קונטרסים על תורת הכללים, כתבו זאת כבדרך אגב מן הבא בידם. מעט קשה לומר כן, שכן אנו רואים חיבורים גדולים וחשובים בחכמה זו (כ'הליכות עולם', ה'יד מלאכי' ועוד) וכן אנו מוצאים חיבורים ופולפולים שנכתבו על גבי ספרים מעין אלו (כגון 'כללי הגמרא' ו'בין שמועה' שנכתבו על ה'הליכות עולם') וקשה לומר שספרים אלו נכתבו כבדרך אגב.

6 'עין זוכר' שם הגדולים.

סברה דומה ניתן להסיק גם מדבריו של ה'שרידי אש' (שם) לגבי חכמי הדורות האחרונים אשר הניחו ידם מחכמה זו:

חסידותם ומסירותם של גדולי התורה ללימוד התלמוד כשהוא לעצמו, לעיון הגיוני-ענייני בסוגיותיו ושיטות רעיונותיו ולכירור גופי ההלכות וענפיהן ופרטיהן למעשה, אלו היו הסיבות שהיפנו את לבם מלהתרכז במחקר היסטורי-חיצוני של מקורות התלמוד. אם כי הוא סבור שאין זו הדרך הנכונה, וכותב בהמשך שעבודת מחקר זו היא חשובה ביותר ואיננה לבטלה (שם).

מדברי רבי שלמה אלגאזי מוכח שהוא סבור שצריך לעסוק בספרי כללים בגיל צעיר. בהקדמתו לספר הכללים 'הליכות אלי' הוא כותב:

ודע כי זה הספר מחוייב כל מלמד ליקח **להזרין התלמידים** בכללי התלמוד, וכן **כל אדם מחוייב ליקח לבנו** כדי שילמוד, ואני מצוה לכל מלמד שילמד לתלמידיו הכללים בכל יום חמישי הקצור של הכלל.

מוכח מדבריו שלדעתו צורך הלימוד בספרים אלו הוא בעיקר בתחילת הלימוד, לתלמידים צעירים. וכך גם ניתן להסיק מדברי רבי יצחק די ליאון (מגילת אסתר על הרמב"ם, הקדמה):

עם כל פירושם וביאורם עוד היו בעיני דברי הגמרא כספר חתום וסתום, גם כי יצעקו וישועו בפירושיהם נסתמו דרכיו לפני מלכת בם, ואז אמרתי איך אפשר כי אחרי הערכת שלחן עם בשר וסכין אין לי לאכול. וכן חשבתי כי זה לא היה רק מרוע הסדר ומקלקול הדרך אשר דרכתי בעיון הגמרא לכלתי עיין בראשונה בדרכי מחבר המשנה והגמרא לדעת דרכיהם ולהבין ארחותיהם, כאשר בארם

בספר בעל הכריתות וגם בעל הליכות עולם התומך ידו. גם רש"י פירשם במקומות מפוזרים בגמרא. ומאז חשבי כי זאת היתה סבת קצור ידיעתי והבנתי בגמרא, קריתי שניתי גם שלשתי שני הספרים האלה, רצוני הכריתות וההליכות עולם, ובכן התחילו להפקח עיני העורות ולראות קצת במאורות התורה והמצוה החקוקה בגמרא.

אפשר לתלות דיון זה במחלוקת על זמן כתיבת 'כללי הגמרא' לרבי יוסף קארו על הספר 'הליכות עולם'. האם רבי יוסף קארו כתב את חיבורו על כללי התלמוד בסוף ימיו לאחר ששקע והתעמק במשך שנים על לימוד הגמרא, או שמא כתב חיבור זה בתחילת חייו ורק לאחר מכן פנה לעסוק בדברים אחרים. צריך לציין שאם רבי יוסף קארו כתב את 'כללי הגמרא' בסוף ימיו, עדיין אין זו הוכחה גמורה, שכן ניתן לומר שעסק בלימוד הכללים בתחילת חייו אך כתב חיבור משלו רק בסופם, אך אם כתב את 'כללי הגמרא' בתחילת חייו אות היא כי העסק בחכמה זו שייך גם לתלמידים אשר בתחילת דרכם הלימודית. הנפקא מינה בסוגיה זו היא מה יהיה הדיון במקרה בו יש סתירה בדברי רבי יוסף קארו בין דבריו ב'בית יוסף' לבין דבריו ב'כללי הגמרא', אם נאמר שאת 'כללי הגמרא' הוא כתב בסוף ימיו הרי שההלכה תהיה כמו שכתב שם, וכנראה הוא חזר בו מדבריו הראשונים.

הראשון שדן בשאלה זו היה רבי יוסף דוד בספרו 'בית דוד' על ארבעה טורים. לאחר שמצא סתירה בין דברי ה'בית יוסף' ל'כללי הגמרא' כתב כך (בית דוד, ס"ת עמ' פו):

נראה לע"ד דמ"ש בכללי הגמרא היה באחרונה והא עקר. דבתחילת ימיו לא היה מוציא זמנו בכללים רק בעיקר הדינים, ואחר אשר הניח לו ה' סביב לשולחנו וגמרו נתעסק בכללים.

רבי יוסף דוד טוען שרבי יוסף קארו כתב את ספרו 'כללי הגמרא' בסוף ימיו ולכן הלכה כדבריו שם, אך הוא אינו מביא לטענה זו הוכחה מוצקה, אלא טוען זאת מסברתו, שלא יכול להיות שרבי יוסף קארו עסק בכללים לפני שעסק בעקרי הדינים. סברתו מחזקת את מה שכתב החיד"א אודות הסדר הנכון בלימוד.

רבי מלאכי הכהן, בספרו 'יד מלאכי' (כללי הפוס', הר"י בעל הטורים ומהורקי"א כלל מב), חולק על סברת ה'בית דוד' וטוען שאל לנו לומר שרבי יוסף קארו כתב את 'כללי הגמרא' בסוף ימיו רק מפני ש'לא היה מוציא זמנו בכללים', כי הרי העסק בכללי הגמרא הוא דבר חשוב. כלשונו:

ולי הדיוט נראה דאי משום הא לא איריא, דאטו להוציא הזמן בכללי התלמוד דבר קטון הוא? והלא מצינו לגאוני עולם ה"ה הרמב"ם ורבינו ברוך ורבינו בצלאל ורבינו שמשון וכמה רבנים אחרים שהוציאו זמנם בחיבורי הכללים, שאין לך מקצוע בתורה גדול מהם! ואם כן שפיר אפשר שבתחלה הלך אחר עקבות הקדמונים בחיבור הכללים ואחר כך גמר בדעתו לחבר חיבור על הדינים.

יש שהביאו הוכחות לדברי ה'בית דוד' לכך שרבי יוסף קארו כתב את 'כללי הגמרא' בסוף חייו. כדוגמת החיד"א (שם הגדולים, ספרים, כ [כד] כללי הגמרא): "ודעתי הקצרה נוטה לדברי הרב בית דוד וכן מוכח קצת ממ"ש בכללי הגמרא דף צ"ז דלא עצר כח והקיפוהו חלאים וכו' ע"ש".

אם כן ראינו שיש הסוברים שרבי יוסף קארו כתב את 'כללי הגמרא' בתחילת ימיו ('יד מלאכי'), ויש הטוענים שהוא כתב ספר זה בסוף חייו ('בית דוד' וחיד"א), אך יש גם שיטה שלישית. הרב

יעקב חיים סופר (יחי ראובן עמ' טו) טוען שרבי יוסף קארו כתב את 'כללי הגמרא' תוך כדי שכתב ספרים אחרים:

אגב לימודו וכתבתו, כתב הכללים, שכל שהיה עוסק ועמל בענין מעינייני תורתנו הקדושה, ותוך כדי כך מצא וראה איזה כלל כתבו במקומו, ואח"כ סדרו וקבעו, במקום הראוי לו בסדר הנכון לו.

הוא מביא לכך מספר הוכחות, עיין שם.

הבאנו אפוא תשובה אפשרית לשאלה מדוע אין עוסקים היום בתורת הכללים. ראינו שהחיד"א טען שגם החכמים שעסקו רבות בחכמה זו, עסקו בה כדבר טפל. ותלינו סברה זו במחלוקת על זמן כתיבת הספר 'כללי הגמרא' לרבי יוסף קארו.⁷

נסיים בקריאתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק (הרצאת הרב, עמ' 15-17) לעסק בספרות המבואות והכללים דווקא בדורינו זה:

יש לנו ספרי כללים וסוגיות ראשונים ואחרונים, אבל בכל אלה אין

7 תשובה נוספת לשאלה זו אנו יכולים ללמוד מדבריו של אייזק הירש הלוי המצביע על כך שרובם המכריע של החכמים שעסקו בענף הכללים הינם חכמי ספרד, כר' יצחק קנפנטון, ר' שמואל סיריליו, ר' ישועה הלוי, ר' יוסף קארו, ר' שלמה אלגאזי, ועוד, לשיטתו ניתן לומר שסיבת חוסר העסק בספרי הכללים בימינו הוא מפני שעולם הישיבות בזמננו נשען ברובו על סדרי הלימוד האשכנזים.

הערת עורך (הרב אברהם וסרמן):

חלוקה זו אינה מדויקת, בלשון המעטה. היו לא מעט חכמים אשכנזים שעסקו בתורת הכללים. בולטים במיוחד במאה התשע-עשרה למדנים מופלגים כדוגמת רבי יוסף ענגיל שחיבור ספרים חריפים רבים וגם את הספרים "בית האוצר" ו"לקח טוב" שהם ספרי כללים. כך גם רבי חיים אריה כהנא, שחיבר את "דברי גאונים", ורבי משה אביגדור עמיאל שחיבר את "המידות לחקר ההלכה".

לנו ספר אחד שיבאר את התמצית של כללי התורה לערכיהם...
אוצר גדול שילך על פני כל התורה שבעל פה ביחוד, ובפרט על פני
התלמודים ודברי הראשונים, ויציע בשפה ברורה את כל הכללים
היסודיים של הסוגיות העקריות... חוץ מהכללים של הסוגיות
והשטות צריכים אנו עכשיו ליצירה של מבואים, במבואים פרטים
לכל ספרי התורה כולה החל בתורה שבכתב וכלה בתורה שבעל
פה... אבל עלינו להרחיב את הדברים ולהעמיק את היסודות, לא
להסתפק רק בדברים צדדיים של תכונת הספר והתולדות, כי אם
בעיקר להסביר ולהציע את עצמותם של הענינים המדוברים בהם
בעומק ערכם.